

Правосуб'єктність юридичної особи: теоретико-правові аспекти формування на етапі утворення

Апаров Андрій Миколайович¹

Опубліковано	Секція	УДК
30.03.2024	Право	347.191.2:340.13
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.14714981		

Анотація. Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу процесу формування правосуб'єктності юридичної особи на етапі її утворення. Розглянуто основні підходи до визначення правосуб'єктності юридичних осіб, зокрема, її юридичних ознак та специфіки виникнення. Детально проаналізовано процес становлення правосуб'єктності на етапі створення юридичних осіб, з урахуванням відповідності правовим вимогам і нормам інкорпорації. Окремо акцентується увага на зв'язку між організаційно-правовими формами юридичних осіб і їх правосуб'єктністю, а також ролі учасників у цьому процесі. Вивчаються різні теоретичні концепції, зокрема щодо фікцій та цільового майна, які стосуються правосуб'єктності юридичних осіб, а також оцінюються їх переваги і недоліки в контексті сучасного правознавства.

Автор на основі аналізу наукових джерел та правової практики виявляє основні проблеми визначення та формування правосуб'єктності юридичних осіб. Обговорюються також важливі аспекти, такі як роль установчих документів, реєстрація юридичних осіб та інші формальні етапи, які мають значення для встановлення правосуб'єктності. Підкреслюється, що утворення юридичної особи не є лише юридичним актом, а й важливою умовою для набуття нею правоздатності та здатності здійснювати правовідносини.

Стаття також містить аналіз різних підходів до розуміння правосуб'єктності юридичних осіб, вивчаються її юридичні та економічні аспекти, а також взаємодія з іншими учасниками правовідносин. Окремо розглядаються теоретичні моделі, що дозволяють оцінити правосуб'єктність юридичних осіб через призму реальних економічних відносин і підприємницької діяльності.

У висновках пропонуються рекомендації щодо вдосконалення правового регулювання процесу утворення юридичних осіб та їх правосуб'єктності, з огляду на сучасні тенденції в правознавстві. Зазначено важливість чіткого правового визначення для забезпечення ефективного функціонування правових механізмів при створенні та діяльності юридичних осіб.

Ключові слова: правосуб'єктність, юридична особа, правоздатність, створення юридичної особи, інкорпорація, фікція, цільове майно, правовідносини, організаційно-правова форма, установчі документи, реєстрація, правова доктрина, правова регламентація.

¹ Професор кафедри права та публічного управління Сумського педагогічного університету імені А.С.Макаренка, доктор юридичних наук, професор, ORCID: 0000-0001-9674-8360

Legal personality of a legal entity: theoretical and legal aspects of formation at the stage of formation

Abstract. The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the process of forming the legal personality of a legal entity at the stage of its formation. The main approaches to determining the legal personality of legal entities are considered, in particular, its legal features and the specifics of its emergence. The process of forming legal personality at the stage of creating legal entities is analyzed in detail, taking into account compliance with legal requirements and norms of incorporation. Special attention is paid to the connection between the organizational and legal forms of legal entities and their legal personality, as well as the role of participants in this process. Various theoretical concepts are studied, in particular regarding fictions and target property, which relate to the legal personality of legal entities, and their advantages and disadvantages are assessed in the context of modern jurisprudence.

Based on the analysis of scientific sources and legal practice, the author identifies the main problems of determining and forming the legal personality of legal entities. Important aspects, such as the role of constituent documents, registration of legal entities and other formal stages that are important for establishing legal personality, are also discussed. It is emphasized that the formation of a legal entity is not only a legal act, but also an important condition for its acquisition of legal capacity and the ability to enter into legal relations.

The article also contains an analysis of various approaches to understanding the legal personality of legal entities, studies its legal and economic aspects, as well as interaction with other participants in legal relations. Separately, theoretical models are considered that allow assessing the legal personality of legal entities through the prism of real economic relations and entrepreneurial activity.

The conclusions offer recommendations for improving the legal regulation of the process of forming legal entities and their legal personality, taking into account modern trends in jurisprudence. The importance of a clear legal definition is noted to ensure the effective functioning of legal mechanisms in the creation and operation of legal entities.

Keywords: legal personality, legal entity, legal capacity, creation of a legal entity, incorporation, fiction, target property, legal relations, organizational and legal form, constituent documents, registration, legal doctrine, legal regulation.

Вступ

Послідовні політичні та соціально-економічні реформи, що проводяться в Україні, визначили зміну всієї системи права та зажадали безпосереднього закріплення у законодавстві свободи економічної діяльності, права приватної власності, права кожного на вільне використання своїх здібностей та майна для підприємницької діяльності. Саме нові цивільно-правові відносини, засновані на майновій самостійності, автономії волі та рівності учасників, сприяли підвищенню значення інституту юридичної особи у галузях приватного права. Однак конструкція юридичної особи створює відому небезпеку для майнового обороту, бо її засновники свідомо обмежують свою відповідальність перед іншими учасниками, по суті, перекладаючи на них свої майнові ризики та втрати. Ця обставина відображає негативний аспект використання юридичних осіб у приватно-правовій сфері. Крім того, правозастосовна практика правоохоронних органів свідчить про масове використання фірм-одноденок у злочинних схемах протиправного заволодіння активами компаній та їх подальшого відмивання, ухилення від сплати податків, монополістичних змов з метою завищення цін на окремі види сировини та продукції. Невипадково у професійній юридичній та фінансовій оборот увійшло нове поняття «фіктивна юридична особа».

Подібні приклади, безумовно, мають виключно протизаконний характер і свідчать про регулярне використання конструкції юридичної особи при вчиненні різноманітних правопорушень у публічно-правовій сфері. Тому у світлі сучасного реформування

законодавства, що регламентує правовий статус юридичних осіб, а також проблем правової регламентації інституту відповідальності у галузях приватного та публічного законодавства особливе науково-практичне значення представляє дослідження конструкції юридичної особи як суб'єкта відповідальності.

Актуальність проблематики правосуб'єктності юридичної особи обумовлена також динамічністю законодавства, що розвивається і постійно змінюється, появою нових видів юридичної відповідальності. На сьогоднішній день у юридичній науці відсутні узгоджені підходи до визначення поняття, правової природи та підстав відповідальності юридичної особи. Зазначимо, що сама ідея юридичної особи, її конструкція та сутнісне призначення історично виникли та розвивалися для потреб приватноправових майнових відносин. Підсумком цього стало закономірне включення інституту юридичної особи до системи норм цивільного права найбільших правових систем світу. Водночас системне дослідження окремих питань про місце інституту юридичної особи, правове регулювання її діяльності, проблем відповідальності такого суб'єкта права неможливе без комплексного розгляду вищезгаданих правових категорій з позиції загальної теорії права.

Розгляд проблемних питань характеристики юридичної особи визначив необхідність звернення до робіт із загальної теорії права Олькіна О. [1], Ментух Н.Ф.[3], Шевчук О.Р. [3], Васильєва В.В.[5], Zozulyak, Olga I., Gryshko, Uliana, Kovalyshyn, Oleksandr R. [4] та інших. Вивченням окремих аспектів відповідальності юридичної особи у різних галузях права у час займалися багато учених правознавців: Виграненко І.Г.[6], Jurkevičius, V.[9], Pokhodun, Y.[9], Ghafur, J.[16], Rishan, I.[16], Sadzali, A.[16], та багато інших. У рамках дисертаційних досліджень у галузі загальної теорії права окремі проблеми правової відповідальності юридичних було розглянуто Н.А. Назаренко.

Результати

В даний час обов'язковим структурним елементом правового статусу суб'єктів права є правосуб'єктність. Цивільний кодекс України визнає як учасників правових відносин фізичних та юридичних осіб [7]. Актуальність даної теми дослідження визначається роллю юридичних осіб у цивільно-правових відносинах та необхідності вдосконалення їх правового регулювання. Будь-яка особа, щоб вступити у правовідносини, має володіти і правоздатністю, і дієздатністю. Але у вітчизняному законодавстві нині не врегульовано питання дієздатності юридичних осіб. Крім того, актуальність цієї теми підтримується міркуваннями практиків, які згадують про важливу роль такої регламентації, тому що містить у собі кілька відмінних рис і є багатограним терміном. Досліджуючи наявні трактування такого поняття можна сказати, що правосуб'єктністю юридичних називається володіння правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю. А міжгалузевий характер юридичної особи виявляється у тому, що вона належить до суб'єктів різних галузей права. Причому належить воно до різних галузей права одночасно.

У ході дослідження різних підходів були виявлені такі:

- Теорія фікції, яка була запропонована Ф. К. Савіньї (*Savigny, Friedrich Carl von*). [18] Він переконував, що в теорії права та обов'язки мають усі члени юридичної особи. Водночас він вказував, що сама собою організація є штучно створеним формуванням, яка в результаті отримала статус суб'єкта цивільного права;

- Органічна теорія, була розроблена та впроваджена Отто фон Гірке (*Gierke, Otto von (1889)*). Вчений вважав у своїх роботах, що юридична особа реально існує; він вказував, що правоздатність реалізується через дії органів управління; [19]

- Теорія цільового майна, яку було запропоновано А. фон Бринцем (*Wurzbach D. C. v. Brinz, Alois*). Він вказував, що юридичні особи не мають волі і метою їхньої установи є реалізація майнових активів [20].

Перевагою теорії фікції є те, що вона підтверджує уявлення про те, як штучні суб'єкти права володіють, користуються та розпоряджаються власністю. У законодавстві таке доктринальне пояснення виникнення та волевиявлення юридичної особи знаходить пряме підтвердження. Юридична особа набуває і здійснює цивільні права та обов'язки через свої органи, які діють відповідно до її організаційних документів та закону, а у випадках, передбачених законом, юридична особа може набувати і здійснювати цивільні права та обов'язки через своїх учасників (ст. 92 Цивільного кодексу України). Зауважимо, що серед різних фікційних теорій юридичних осіб Ф. К. фон Савіньї (*Savigny, Friedrich Carl von*) ввів ознаку її відокремленості, визначивши її як існування власності, відокремленої від фізичних осіб, і окрему майнову відповідальність юридичних осіб за своїми зобов'язаннями. [18].

Перші та другі є самостійними учасниками правовідносин, що стосуються юридичної особи, і є фізичними особами. Вони виконують роль представників цієї особи відповідно до закону та установчих документів. Багато сучасних фахівців, слідуючи за думкою Ф. К. фон Савіньї, пояснюють діяльність юридичної особи через діяльність людей, що є її представниками. Починаючи з середини XIX століття, деякі вчені виступили проти застосування до корпорацій фікції особи, вважаючи, що поняття права можна застосувати до реальних фактів, таких як наявність майна, призначеного для цілей корпорації. Розвитком теорії фікції є теорія цільового майна (*Wurzbach D. C. v. Brinz, Alois*), який звернув увагу на мету, для досягнення якої створюється і існує юридична особа. А. Брінц вважав, що мета є персоніфікованою, а інші персоніфікації є фікціями. За його думкою, лише люди складають сутність особи. На відміну від фікцій, що є продуктами юридичної думки, персоніфікації не створюються, а лише сприймаються і підтримуються юриспруденцією. [20]

А. Брінц критикував думку про те, що «без людей немає власності». На його думку, такі аргументи служать лише для демонстрації фантастичної уяви про існування штучних суб'єктів, крім людини. Олькіна О. стверджує, що основна ідея теорії полягає в тому, що юридичні особи є фіктивними. Правильна назва так званого майна юридичної особи - цільове майно [1].

Висвітлюючи теорію цільового майна, Е. Беккер (*Ernest Becker*) виділяє два види майна:

- 1) майно, що є приватною власністю;
- 2) майно, що виділене для певної мети. [21]

Таким чином, юридична особа є установою, мета якої пристосована для досягнення конкретних цілей, оскільки будь-яке право (користувачем якого є річ) має бути довірене особі для управління. [2].

Дійсно, за допомогою юридичної особи майно, яке економічно відокремлене для досягнення конкретної мети, також отримує юридичне відокремлення. Це майно, як сукупність юридичних відносин, набуває статусу окремого суб'єкта, відокремленого від осіб, які мають інтерес до нього. Створення юридичної особи забезпечує чіткість юридичних конструкцій і полегшує досягнення потреб, що вимагають такого відокремлення.[4]

Проте варто зазначити, що, спростовуючи теорію фікції, А. Брінц, виходячи з теорії цільового майна, створив нову фікцію. Відповідно до цієї теорії, майно колективного суб'єкта залишається без суб'єкта, а сам концепт включає подвійну фікцію – безсуб'єктне майно та мету.[5]

Важко погодитися з тим, що саме встановлення такого розміру вимоги до статутного капіталу вирішує проблему захисту майнових інтересів контрагента.

По-перше, статутний капітал може бути непропорційно малим у порівнянні з боргом особи. Під час контракту зі стартапом його контрагенти можуть не мати доступу до достовірної інформації про фактичне фінансове становище особи.

По-друге, кошти, внесені як оплата статутного капіталу, не виключаються з обігу, і товариство може розпоряджатися ними на дату внесення капіталу.[6]

У сучасній юридичній літературі описується кілька поглядів з питань правоздатності юридичних. Але переважною точкою зору є те, що вона буває лише двома видами: загальна та спеціальна. Але деякі дослідники, зокрема (*Jurkevičius, V., & Pokhodun, Y. (2018)*) вказують на те, що правоздатність юридичної особи може бути лише спеціальною, тому що юридична особа має правоздатність лише в межах тієї мети, на досягнення якої спрямована її діяльність. Так само поширеною є позиція, що з природою правоздатності юридичної особи. Вона характеризується тим, що є виняткова правоздатність. Зазначене становище означає те, що обставина провадження конкретного виду діяльності водночас означає заборону провадження інших видів комерційної діяльності. Вона має два основні підвиди: виняткову та спеціально-виключну. [9]

В даний час існує серйозна проблематика, яка пов'язана з обов'язком постійно вносити зміни до установчих документів внаслідок неможливості визначити характеристику і рух економічних процесів. Так, юридична особа, яка спеціалізувалася на фінансовій діяльності, вирішила додатково здійснювати посередницьку діяльність, оскільки відчувала нестачу активів для того, щоб провадити необхідну діяльність. У практичній діяльності така проблема вирішується шляхом аналітичного підходу, який передбачає, що засновники юридичної особи мають можливість вносити до статуту кілька видів діяльності особи. Але в той же час динаміку ринкових відносин передбачити при цьому не можна. Не можна не відзначити також і догматичні суперечки багатьох дослідників з питань існування деяких різновидів правоздатності юридичних осіб.

Наприклад, (*Vida, I.C., & Moroşteş, A. (2018)*) вказує говорять про обмежену дієздатність, характеризуючи її наступними моментами:

- засновники, творці цієї організації, які можуть запроваджувати імперативну заборону те що, щоб здійснювати деякі види діяльності;
- конкретні види діяльності юридичної особи Вони можуть встановлюватися лише на підставі видачі спеціального дозволу у вигляді ліцензії, що видається компетентним державним органом виконавчої влади;
- процес діяльності, який здійснюватиметься лише деякими структурними підрозділами організації. Такий пристрій передбачається установчими документами організації [10].

Можна сміливо сказати, що зміст правоздатності пов'язані з двома критеріями: метою і видом діяльності. Інші юридичні особи зберігають спроможність та можливість здійснювати тільки такі види діяльності, які прописуються в їх установчих документах. Цілі діяльності, що розглядаються, повинні співпадати з цілями їх створення. Правовий статус таких юридичних осіб повинен відповідати їхній прописаній статутній діяльності. При виявленні проблем багато дослідників вказують, що найцікавіші пов'язані з удосконаленням інституції.

І їх вирішення дослідники описують кілька методів:

- законодавчо зафіксувати вичерпний перелік методів з відокремлення юридичних;
- розкрити проблеми, пов'язану з волевиявленням юридичної особи через виявлення особистісної складової тих, хто займається виробленням та вираженням волевиявлення організації.

Наприклад, існуючі акціонери, наймані керівники та власники контрольного пакета акцій юридичної особи. [11, с.156]

Величезний вплив на правосуб'єктність юридичних осіб надає існуюча класифікація. Відповідно до такого поділу юридичні особи поділяються на комерційні

та некомерційні. При уточненні обставин виникає проблема оцінювання критеріїв такого розмежування. Чинним законодавством зазначаються два основних критерії:

- мета діяльності цієї юридичної особи;

-існуючі можливості щодо розподілу прибутку між усіма учасниками юридичної особи.[12]

Щодо об'єктивності та повноти таких ознак, вчені сильно розходяться у своїх думках. Одні автори доводять, що всі зазначені критерії є позитивним моментом та безумовним досягненням у цивільному праві. А інші дослідники визнають неспроможність таких критеріїв та відсутність у них суттєвої користі для теорії та практичної діяльності. Проте, всі прихильники таких критеріїв вказують на те, що необхідно визначитися з тими цілями, за якими воно і буде створено. Враховуючи вибір цілей, можна вибрати правильну організаційно-правову форму здійснення діяльності юридичної особи. Усе це зумовлює правоздатність організації.

Противником такого підходу є (*Talimonchik VP.(2021)*). Він вказує, що такі критерії не виправдовують себе, тому що такий поділ ставить під сумнів послідовність такого поділу. [13]

Крім того, викликають сумніви та наслідки, які існують на практиці. При дослідженні такої точки зору можна сказати, що вона є частково правильною. Раніше ми вказували, що одним комерційним організаціям характерна загальна правоздатність, а інших характерна спеціальна. Крім того, в законі немає чітких критеріїв для поняття «основної мети діяльності» стосовно юридичних осіб, тому що навіть приблизні ознаки, які відрізняють основну діяльність від другорядної, не згадуються в літературі. У законі вказується дозвіл займатися некомерційним кооперативом діяльністю, яка приносить дохід. Прибуток розподіляється між його учасниками. А от комерційні унітарні підприємства такого права не мають. Усе вищевикладене свідчить про те обставина, що досі немає чіткого розмежування між наявними вітчизняному законодавстві комерційними і некомерційними юридичними особами [14, с.283].

Вивчаючи питання наявної дієздатності юридичних осіб не можна не помітити, що сутність похідної діяльності юридичної особи характеризується діями фізичних осіб. У своїх працях (*John Villasenor (2023)*) вказує, що основою правоздатності юридичних є правоздатність фізичної особи, що входить до складу цих осіб. І вона суттєво обмежується чинним законодавством. Але саме активна діяльність фізичних осіб, які є представниками юридичної особи, визначає повноцінне функціонування такої особи в тих формах, які закріплені законом [15].

З іншого боку, у цивільному праві вказуються позастатутні угоди, у яких теж вбачається протиріччя. Можна сказати, що такі угоди є особливим видом, який виходить за межі спеціальної та обмеженої правоздатності юридичної особи. Дослідники вважають такі угоди нікчемними, тому що їх вчинення спричиняє спотворення якості діяльності, що здійснюється організацією(*Ghafur, J., Sadzali, A., & Rishan, I. (2023)*) [16].

Таким чином, можна зробити наступні висновки: правосуб'єктність юридичної особи є комплексною правовою категорією, до якої входить і правоздатність, і дієздатність. Звертаючи увагу все вищевикладене, слід зазначити тотожність таких понять.

Висновки

У процесі аналізу наукової проблематики, пов'язаної із правосуб'єктністю юридичних осіб, стає очевидним, що поняття правоздатності та дієздатності тісно взаємопов'язані. Їхнє поєднання є важливим, оскільки воно визначає здатність юридичних осіб брати участь у правовідносинах на рівних умовах із іншими суб'єктами права.

Виходячи з цього, важливо закріпити на законодавчому рівні чіткі критерії дієздатності юридичних осіб. Ці критерії мають охоплювати основні можливості юридичної особи діяти в правовій сфері, укласти угоди, виконувати зобов'язання та здійснювати інші юридично значущі дії.

Варто також зазначити, що види правоздатності часто не отримують належної уваги. Водночас, розмежування між фізичними та юридичними особами має принципове значення, оскільки кожна з цих категорій має власні характерні риси. Діяльність юридичних осіб відбувається через дії їхніх представників — фізичних осіб, які працюють у штаті або діють на підставі відповідних повноважень.

Отже, для забезпечення правової ясності та ефективного застосування норм права необхідно враховувати ці аспекти при створенні нормативної бази щодо правосуб'єктності юридичних осіб. Це сприятиме уникненню непорозумінь і забезпечить належне розуміння ролі юридичних осіб у цивільному обороті.

Список використаних джерел

1. Олькіна О. Юридичні особи як суб'єкти конституційних правовідносин. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право». 2012. Вип. 12. С. 120-123.
2. Martin S. Biblical Authority in the Writing of Pope Innocent IV (1243-54). *Studies in Church History*. 2004;38:98-105. doi:10.1017/S0424208400015758
3. Ментух Н.Ф., Шевчук О.Р. Правові аспекти оподаткування господарської діяльності суб'єктів господарювання в Україні в умовах воєнного стану. *Науковий збірник Центрально-українського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. Серія «Право». 2022. № 12. С. 64-69. URL: <https://pravo.cuspu.edu.ua/index.php/pravo/issue/view/5/6>
4. Zozulyak, Olga I.; Kovalyshyn, Oleksandr R.; Gryshko, Uliana P.. Comparative and Legal Analysis of the Legal Entities System of Ukraine and the European Union. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, [S.l.], v. 9, n. 8, p. 2921-2932, dec. 2019. ISSN 2068-696X. Available at: <<https://journals.aserspublishing.eu/jarle/article/view/4164>>. Date accessed: 07 jan. 2025. doi: [https://doi.org/10.14505//jarle.v9.8\(38\).42](https://doi.org/10.14505//jarle.v9.8(38).42).
5. Васильєва В.В. Критерії розмежування юридичних осіб публічного права та юридичних осіб приватного права. Корпоративне право України та країн Європейського Союзу: новели законодавства. Збірник наукових праць за матеріалами XVI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 5-6 жовтня 2018 року) / За ред. В.В. Луця. Івано-Франківськ, 2018. С. 35-37.
6. Виграненко І.Г. Конститутивні ознаки юридичної особи у теорії цивільного права. *Юриспруденція. Теорія і практика*. 2006. № 8(22). С. 30-40. [SR 210 Swiss Civil Code of 10 December 1907 \(Status as of 1 January 2016\) \(official website\)](#). Berne, Switzerland: Swiss Federal Council.
7. Цивільний кодекс України 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n437>
8. Anatoliy Kostruba, Farkhad Karagussov. Legal form of activity of legal entities of corporation type. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2019, 26 (2), pp.131-146. ff10.31359/1993-0909-2019-26-2-131ff. fhal-0237752
9. Jurkevičius, V., & Pokhodun, Y. (2018). The doctrine of apparent authority as a precondition for sustainable business. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 6(2), 649-661.
10. Vida, I.C., & Moroşteş, A. (2018). Clarifications on the legal terminology in the constitutional court jurisprudence. *Journal of Legal Studies*, 21(35), 88-94.

11. Yedilkhan, D., Bektemyssova, G.U. 2016. Identifying similar business process models. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology* 91(1): 152-157.
12. Kaden E. H. Justinien Législateur (527—565) // Mémoires publiés par la Faculté de Droit de Genève. — 1948. — № 6. — P. 41—66.
13. Talimonchik VP. The Prospects for the Recognition of the International Legal Personality of Artificial Intelligence. *Laws*. 2021; 10(4):85. <https://doi.org/10.3390/laws10040085>
14. Ментух Н.Ф., Шевчук О.Р. Адміністративні процедури у сфері господарської діяльності. *Проблеми законності: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 163. С. 280-294. URL: <http://plaw.nlu.edu.ua/article/view/291886/288146>
15. John Villasenor, 'How AI will revolutionize the practice of law' (Brookings, 20 July 2023), www.brookings.edu/articles/how-aiwill-revolutionize-the-practice-of-law/
16. Ghafur, J., Sadzali, A., & Rishan, I. (2023). Political Parties as Legal Entities: An Academic Debate. *KnE Social Sciences*, 8(9), 423–430. <https://doi.org/10.18502/kss.v8i9.13355>
17. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О. В. Дзери, д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України, засл. юриста України [та ін.] ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К. : Юрінком Інтер, 2010. - 976 с.; Цивільне право України. Особлива частина: підручник / [Т. В. Боднар та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України [та ін.] ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. - К. : Юрінком Інтер, 2010. - 1176 с.
18. [Rückert, Joachim](#): Savigny, Friedrich Carl von. In: Frankfurter Personenlexikon (Onlineausgabe), <https://frankfurter-personenlexikon.de/node/999>
19. Gierke, Otto von. Der Entwurf eines bürgerlichen Gesetzbuchs und das deutsche Recht / Von Otto Gierke Leipzig: Dunker & Humblot, 1889. — 592 S.
20. [Wurzbach D. C. v. Brinz, Alois](#) (нем.) // [Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich](#): enthaltend die Lebensskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben — Wien: 1856. — Vol. 11. — S. 372.
21. Liechty, Daniel, editor. *The Ernest Becker Reader*. University of Washington Press, 2005. *JSTOR*, <http://www.jstor.org/stable/j.ctvcwn4m7>.